

Demokratija i konstitucionalizam

This paper is a critical examination of an attempt to use the idea of deliberative democracy in resolving the conflict between proceduralism i substantivism in constitutional legal theory. The essence of this attempt is in the belief that reasoned argument is possible and that from it may flow a democratic outcome for reasonable people otherwise divided by their adherence to different religious and moral teachings. This paper discusses the attempt by Gutmann and Thompson presented in their book *Democracy and Disagreement*, which assumes that deep moral divisions are a permanent mark of modern societies. There is in the deliberative procedure, according to Gutmann and Thompson, a 'dynamic interacton' between procedure and outcome, i. e. between the principles which determine the procedure and the principles which represent the content of constitutional norms, whereby the paradox of constitutional democracy is overcome because the content of the deliberative outcome is determined both by the procedure which is an expression of the will of the people and by constitutional checks which are an expression of universal moral norms. The remaining problems are those pertaining to practical application of the deliberative model of democracy.

Key words: democracy; proceduralism; deliberative democracy.

Demokratija i ograničena vladavina: preciziranje problema

Osnovni problem demokratije je u diskrepanciji između dva idealna zahteva prisutna u demokratskoj političkoj i zakonodavnoj praksi koja se obično naziva ustavna ili konstitucionalna demokratija.¹ Jedan ideal je da vlast mora biti ograničena zakonom, i to je ideal konstitucionalne vladavine, a drugi ideal je da vlast treba da bude ona koju vrši narod, ili, kako je to Abraham Lincoln govorio, vlast treba da bude narodna, odnosno „od strane

¹ U ovom obliku ovaj rad je predstavljen na 16. Međunarodnoj filozofskoj školi *Felix Romuliana* u Zaječaru (28–30. avgusta 2015), a nastao je u okviru projekta „Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti” (evidencioni br. 179041) pod pokroviteljstvom Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS. Neke osnovne ideje ovog rada predstavljene su takođe u saopštenju pod naslovom „Deliberativna demokratija i konstitucionalizam” 12. oktobra 2013. na jednodnevnom naučnom skupu *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina* na Fakultetu političkih nauka u Beogradu u organizaciji Srpskog udruženja za pravnu i socijalnu filozofiju.

naroda” („by the people”) gde se izraz „od strane naroda” shvata doslovno u smislu da zakoni moraju da predstavljaju izraz političke volje svakog pojedinca uzetog ponaosob. Lako je uvideti da ovako, na dvostruki način shvaćena demokratija, može da vodi paradoksu. Ako je značenje demokratije da narod samostalno i svojom voljom određuje sadržaj zakona, uključujući i one koji utemeljuju i određuju pravila političkog udruživanja, a ako je uz to značenje konstitucionalizma u uobličavanju i ograničavanju narodne volje ustavnim odredbama koje moraju da ostanu nedodirljive za većinsku volju naroda koju inače treba da ograničava, onda je jasno da su načela demokratije i konstitucionalizma u stalnom međusobnom protiv-dejstvu ili koliziji. Dublje teorijski gledano, ovo je u stvari problem odnosa demokratije shvaćene kao realizacije ideje pozitivne slobode i liberalne ideje o ograničenoj vladavini. Postavlja se pitanje kako ovaj problem razrešiti ukoliko želimo da branimo održivost ideje konstitucionalne demokratije koja ova dva principa spaja i teži tome da ih održi zajedno?

Proceduralizam

Jedan od načina da se razreši ovaj problem je da se insistira na proceduri. Demokratska procedura je obično shvaćena kao proces koji je definisan pravilima koja treba da obezbede da se na vlast dođe na fer način, i ta pravila su najčešće jednakost prava glasa, pravo da se bude biran, većinsko odlučivanje u nekoj od svojih formi, periodični izbori, itd. Ono što je bitno je da su odlučivanje i vladavina podložni načelima koji omogućuju fer utakmicu u osvajanju političkog položaja kao i proveru valjanosti vladavine preko periodičnih izbora.² U najkraćem, proceduralizam opravdava demokratiju činjenicom da ona nudi građanima proceduru za donošenje političkih odluka na jedan efikasan i nenasilan način.

Međutim, problem proceduralizma je položaj manjine, odnosno, građana koji ne dele stavove onih koji su većinom na izborima pobedili. Odgovor proceduralista je da nema društvenog života bez gubitka.³ Takođe, postoji pritisak državnog razloga da se neka odluka mora doneti, što se takođe mora uzeti u obzir. Državni aparat naprosto mora da donese odluku.⁴ Takođe, manjina mora da pristane na kompromis jer je ušla u izbornu trku svesno prihvataju-

² Dahlovo shvatanje demokratije možda predstavlja najbolje tumačenje proceduralizma. Videti, na primer, njegovu knjigu *Demokratija i njeni kritičari*, u kojoj uslovi „inkluzivnosti” i „osporavanja” predstavljaju najvažnije elemente disperzije demokratske vlasti shvaćene kao poliarhija; *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.

³ *Ibid.*, 226 i dalje.

⁴ Odluka kao princip političkog života je moto političke filozofije Carla Schmitta koju mnogi komentatori karakterišu kao decizionizam. Uporedi predgovor

či njena pravila. Dakle, generalno gledano, kompromis je uslov života sa drugima u političkom ili društvenom poretku. Pošto niko ne može dobiti sve što hoće, kompromis se mora tražiti, i u njemu će neko nešto izgubiti. U demokratskom režimu teret podnošenja kompromisa je raspoređen na čitavu populaciju za razliku od monarhije ili oligarhije. To znači da je demokratija bolja od druga dva pomenuta režima, ali to znači, takođe, da niko ne treba da očekuje da „će uvek biti po njegovom”.

Nezgoda sa ovim odgovorom je u tome što on duboka moralna uverenja građana vidi kao mogući predmet kompromisa, agregacije i pregovaračke trgovine u demokratskom procesu shvaćenom kao tržište u kome se odvija borba za glasove. Međutim, neka duboka religiozna i moralna verovanja ne mogu da budu predmet kompromisa, trgovanja, agregacije pa i odustajanja. Na primer, individualni i kolektivni identitet nekih građana temelji se na verovanju da način njihovog života određuju naredbe koje stižu od boga i to nisu pukli interesi ili proste preferencije koji bi mogli da budu deo pregovaračkog uloga u traženju demokratskog kompromisa sa drugima koji ne dele takvo stanovište. To su za njih pitanja dobra i zla, ispravnog i neispravnog, koji odlučujuće definišu nečiji život, njihovu sudbinu i dostojanstvo. To su stvari preko kojih oni ne mogu preći. Nesaglasnost građana po tim pitanjima trajno izražava tu podeljenost oko vrednosti u društvu.

Dworkinovo rešenje

Jedan od načina da se izađe iz ovog problema je da se osnovne odredbe ustavnih načela koje određuju demokratski proces kao i celokupni proces donošenja zakona vide kao izraz volje celog kolektiva sa kojom se svaki građanin kao pojedinac koji ima svoju političku volju, ali i *moralno dostojanstvo*, može identifikovati. Na primer, u svojoj studiji *Zakon slobode* ovu ideju je obrazložio Ronald Dworkin. Prema njegovom rešenju, demokratija je u službi ideje o pozitivnoj slobodi, odnosno, ideje da ljudi kao pojedinci treba da upravljaju sami sobom, a to se dešava onda kada svaka individua ima razloga da svoju političku volju identifikuje sa odlukama kolektivnih institucija, odnosno kada kolektivne akte vidi kao svoje.⁵ To će se prema Dworkinu dogoditi onda kada su zakoni demokratski jer će oni onda izražavati *fundamentalne moralne vrednosti* koje su izraz *dostojanstva ličnosti univerzalno gledano* do čega nam je, moralno gledano i najviše stalo. Prema Dworkinu, da bi se odredilo da li su neki zakoni (ili ustavna načela) demokratski ne treba

Slobodana Samardžića Šmit, Karl, *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.

⁵ R. Dworkin, *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1996, pp. 21-22.

gledati na to ko ih je, kada i gde doneo, na čemu najviše insistiraju proceduralisti, već šta oni nalažu i zahtevaju; ne treba gledati u proceduru, već u *supstantivnost zahteva* – treba videti šta ti zakoni sadržajno donose, o čemu govore i kakva moralna prava štite. Dakle, u zavisnosti od toga kakva prava utemeljuju, osnovni zakoni neke zemlje su demokratski, ili nisu demokratski. Prema Dworkinu, oni su demokratski, ako garantuju široka i jednaka politička prava, sprečavaju arbitrarnu zloupotrebu vlasti, poštuju slobodu misli, slobodu izražavanja i udruživanja, kao i moralnu i intelektualnu nezavisnost građana.⁶ Dakle, u tom smislu bi osnovne ustavne odredbe neke zemlje i zakoni koje one „viziraju” bili zahtevi sa kojima bi se svi ljudi ponaosob mogli identifikovati, dakle, u takvom sistemu zakona ljudi bi sebe ograničavali zakonima koje su sami doneli, ili bolje rečeno, koje bi doneli u skladu sa svojom moralnom prirodom te ih takvi zakoni ne bi ni mogli u principu ni ograničavati.⁷

Problem „dvostrukog čitanja ustava”

Međutim, ovakvo rešenje koji nudi Dworkin može da bude veoma problematično jer ponekad nije jasno kako odrediti značenje moralnog sadržaja zakonske ili ustavne odredbe, a radi se o važnom pitanju koji se tiče sudbine i moralnih shvatanja velikog broja građana. Naime, u pojedinim slučajevima, postoje dva međusobno suprotstavljena, a ipak legitimna čitanja ustava⁸ i oba izražavaju ono što bismo nazvali ljudskom moralnom prirodom ili zaštitom ljudskog dostojanstva. Na primer, u ustavima mnogih zemalja postoji na prvi pogled jednostavna odredba koja svakome garantuje neprikosnovenno pravo na život. Ali, pitanje je da li ovo najtemeljnije ljudsko pravo implicira pravo na abortus ili eutanaziju, ili suprotno tome, povlači za sobom njihovu zabranu? Građani koji se okupljaju oko slogana „za život”, legalizaciju abortusa vide kao ubistvo sponzorisan od strane države i smatraju da je država koja ne štiti život svojih nevinih građana samim tim nelegitimna. Drugi pak, koji se okupljaju oko slogana „za izbor žene” smatraju da pravo žene da slobodno raspolaze svojim telom „nadvladava” potencijalno pravo ljudskog zigota na održanje u majčinoj utrobi pa u zabra-

⁶ *Ibid.* 16-18; 24-26.

⁷ Gledano istorijski, ovo su u osnovi Rousseauove i Kantove ideje o slobodnom čoveku kao vlastitom zakonodavcu. Treba naravno imati u vidu da je Kant, za razliku od Rousseaua, odbacivao demokratiju kao oblik pozitivne slobode, ali njegova teza o „primatu praktičnog uma” i ideja „moralnog zakona kao odredbenog razloga volje”, besumnje povlači za sobom ideju pozitivne slobode kao autonomije.

⁸ Inspirativnu i veoma kvalitetnu skoriju studiju na našem jeziku o ovom (problem dvostrukog čitanja ustava) i sličnim pitanjima, na koju se i ja ovde oslanjam, može se naći u tekstu Nenada Dimitrijevića „Kako čitati ustav?”, *Peščanik. net*, 29. II 2012, dostupno na: <http://pecsanik.net/kako-citati-ustav/> (pristupljeno 1. VIII 2015).

ni abortusa vide narušavanje fundamentalnih ljudskih prava žena. Probleme koji se pojavljuju u zakonodavstvu zemalja koje dopuštaju praksu tzv. „pozitivne diskriminacije” takođe je teško razrešiti u nekom konačnom smislu.

Postoje i drugi slučajevi koji ne dovode u pitanje konzistentno tumačenje najvažnijih ljudskih prava, tj. prava na život i prava na jednake mogućnosti u realizaciji razumnog životnog plana. Na primer, poznat je francuski spor o odeći muslimanskih devojčica u javnim školama. U tom slučaju, koji se povezuje sa nošenjem zara ili ferredže u javnim školama, postoji sukob jednog elementarnog ljudskog prava – *slobode religije* – i jednog elementarnog načela na kojem je ustrojena liberalna država, načela *odvojenosti crkve od države*. Ista načela su u sukobu kada manjinska populacija Amiša u Americi iz religioznih razloga ne dopuštaju svojoj deci da pohađaju obavezne državne škole. Kada se o njima razmišlja odvojeno, van konteksta, reč je o načelima koje je svako za sebe jasno i nekontroverzno. Ali, kad se dogodi jedan ovakav konflikt, onda se nađemo u nedoumici u pogledu toga šta svako od tih načela znači i „koje su tačke njihovog preklapanja i sukoba, i kako konačno doneti odluku u sporu, odluku koja će biti ne samo pravno ispravna, već i pravedna”.⁹

Sličnih primera ima u izobilju u gotovo svim pravnim porecima sveta. Na primer, spor oko sadržine nastave u obaveznim državnim školama uzdrmao je političku javnost Srbije 2004. godine kada je tadašnja ministarka prosvete donela odluku o izostavljanju Darvinove teorije iz nastavnih planova i programa za biologiju u osmom razredu osnovne škole. Generalno gledano, teorija evolucije u suprotnosti je sa mnogim religioznim uverenjima koja se odnose na razumevanje i objašnjenje porekla i prirode ljudskog života. Biolozi smatraju da postoji obilje svedočanstava u prilog evolucionoj teoriji i da je obaveza javnih školskih ustanova da tu teoriji uvedu u kurikulum, jer školsko obrazovanje treba da teži istini.¹⁰ Protivnici teorije evolucije smatraju da je ona netačna, jer je svet prema njima proizvod inteligentne namere nekog svemogućeg tvorca pa bi trebalo učiniti bar to da se u nastavi uporedo izlaže i jedno i drugo učenje i da se učenici kroz debatu o tim pitanjima informišu i edukuju. Na sličan način je i naša ministarka obrazložila svoju odluku izjavivši za javnost da je „Darvinova teorija dogmatska i da će odluka ostati na snazi sve dok se ravnopravno ne bude učila i ona po kojoj je Bog stvorio čoveka i ceo svet”.¹¹

Pitanje legalizacije istopolnih brakova je takođe delikatno ustavno pitanje. Protivnici istopolnih brakova smatraju da je homosek-

⁹ Ibid.

¹⁰ Ovakvo shvatanje deli i Richard Dawkins, uporedi R. Dokins, *Zabluda o bogu*, Heliks, Smederevo, 2014.

¹¹ Citirano prema M. Ćirković, „Afera Darvin, 5 godina kasnije”, *Peščanik. net*, 11. IX 2009, dostupno na <http://pescanik.net/afera-darvin-5-godina-kasnije/> (pristupljeno 1. VIII 2015).

sualnost veliko moralno zlo i da je to nešto što država ne sme da podržava. Oni koji brane sklapanje istopolnih brakova smatraju da je ta stvar prosto pitanje pravednosti. Ograničiti brak na heteroseksualne parove jeste jedan oblik diskriminacije.

Pitanje opravdanosti pisanja receptata za „pilule za jutro posle” kao jednog od vidova kontracepcije takođe je dovelo do moralnih dilema. Mnogi farmaceuti i lekari u SAD smatrali su da je pisanje recepta za takve pilule isto što i saučesništvo u abortusu, te su zbog toga smatrali da imaju moralnu obavezu da izbegnu da pišu takve recepte, odnosno, da odustanu od takve prakse. Kritičari ovakvog stanovišta smatraju da je izdavanje „pilula za jutro posle” legalno i da je obaveza lekara da takvu pilulu i prepíše ukoliko je to primereno sa stanovišta struke u datom slučaju.

Mada se sadržinski razlikuju, struktura ovih slučajeva je ista: odluke koje se moraju doneti utiće na sve sukobljene strane. I u svakom od ovih slučajeva legitimnost odluke definitivno počiva na uspehu u opravdanju konačnog stava o određenom pitanju koje se zainteresovanim stranama može ponuditi. Da vidimo sada šta se u jednom periodu razvoja Dworkinovog teorijskog opusa može pronaći kao rešenje „dvostrukog čitanja ustava”.

Demokratija i odluke vrhovnog suda – zaštita ustavnosti i iskorak ka deliberaciji

Odgovori koje nudi Dworkin na ovo pitanje sadržani su u njegovom razumevanju interpretacije ustavnih i zakonskih odredbi. Naime, poznato je da Dworkin odbacuje pravni pozitivizam, po kome sva prava slede samo iz postojećih legalnih obaveza i prema kome postoji jasno razgraničenje između prava i morala. Dworkinovo shvatanje se razlikuje od pozitivizma po tome što smatra da je kod sudijskih donošenja odluka, ili ako hoćemo, sudijske deliberacije, suštinsko to što se sudije moraju pozivati na moralne principe da bi valjano presudile i donele ispravnu odluku. Čuvena je Dworkinova metafora o pravom sudiji kao sudiji-filozofu, jednom idealnom sudiji koga Dworkin u svojoj knjizi *Suština ljudskih prava* (četvrto poglavlje)¹² naziva Herkulesom koji u „teškim slučajevima”, a takvi su gotovo svi slučajevi kod interpretacije određenih ustavnih odredbi kojima se *in abstracto* jemče slobode i prava, kada donosilac odluke mora da se poziva na moralna načela. Ovaj idealni sudija-Herkules mora da konstruiše čitavu pravnu teoriju relevantnu za dati slučaj i dati kulturni kontekst da bi, pozivajući se na moralne principe, presudio na pravi način. U skladu sa ovom idejom o sudiji Herkulesu, osobenost Dworkinovog pristupa ustavnoj teoriji u knjizi *Zakon slobode*¹³ je u tome što Dworkin kao ustavnu sa-

¹² R. Dworkin, *Suština ljudskih prava*, CID, Podgorica, 2001.

¹³ R. Dworkin, *Freedom's Law...*, op. cit.

držinu, pored ustavnih odredaba, vidi i njihovu interpretaciju. Sam po sebi ovaj predlog nije problematičan dok se ne uvidi da Dworkinov predlog podrazumeva da je odluka o ovakvim krupnim pitanjima poverena jednoj ili nekolicini osoba – sudija Vrhovnog suda koji su svi nedemokratski izabrani (ili su demokratski izabrani u jednom veoma institucionalno posrednom smislu) i koji uz to u izgradnji zamišljene teorije u sudijskoj deliberaciji često vagaju i konačno presuđuju u korist jedne vrednosti sa ciljem da je ta odluka definitivna i da važi u društvu koje je u vrednosnom smislu po istom tom pitanju veoma podeljeno.

Da bi doneo odluku kako interpretirati neku ustavnu odredbu (na primer u slučajevima primene ustavne odredbe o jednakoj zaštiti svih pred zakonom koja ograničava primenu principa pozitivne diskriminacije), Vrhovni sud SAD ne samo što je primenjivao tu odredbu već, da bi tu odredbu na adekvatan način primenio morao je da kreira jednu novu odredbu, a to je po samim ustavnim principima dopušteno samo narodu, odnosno, samo svim građanima države uzev u celini. Vrhovni sud se nalazio u poziciji da ne samo što interpretira pojedine odredbe Ustava već je on morao vršeci taj posao da stvara i nove i to je ono što je nedemokratski i problematično. Kako rešiti ovaj problem?

Deliberativno rešenje

Jedan od načina da se izađe iz ovog problema možemo naći u studiji *Demokratija i neslaganje*¹⁴ o deliberativnoj demokratiji autora Ejmi Gutmann (Amy Gutmann) i Denisa Tompsona (Dennis Thompson). Njihov odgovor počiva na pretpostavci da svako političko društvo (oni naravno imaju pre svega u vidu društvene okolnosti SAD) živi u trajnoj nesaglasnosti oko osnovnih moralnih vrednosti. To su okolnosti u kojima moramo da živimo i zbog toga ne možemo očekivati da će nesaglasnosti zauvek biti razrešene nekom ustavnom odredbom ili određenom političkom procedurom, ali ni konačnom deliberacijom sudija Vrhovnog suda. U društvu nema konačnih odluka. Ova poslednja ideja, da ima konačnih rešenja po pitanju morala je implicitna pretpostavka kako *konstitucionalista-supstantivista* – onih koji veruju da postoje univerzalne moralne vrednosti izražene ustavnim odredbama koje određuju, odnosno, koje ograničavaju demokratski proces, tako i *proceduralista*, t. j., onih autora koji smatraju da sve što je rezultat demokratske procedure (recimo većinsko odlučivanje) treba u vrednosnom smislu automatski i prihvatiti.

Pre nego što objasnimo na konkretnom primeru na koji način ukazuju na put razrešenja spora između proceduralista i konstitu-

¹⁴ A. Gutmann, i D. Thompson, *Democracy and Disagreement*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1996.

cionalista, treba reći da se Gutmannova i Thompson oslanjaju na stanovište deliberativne demokratije. Prema tom shvatanju, demokratija nije samo fer procedura koja poput mašine tabulacijom sabira fiksne preferencije glasača da bi se postigao kolektivni izbor u skladu sa nekim većinskim principom. Ovo je agregativni model demokratije koji, kao što smo videli, uvažavajući podjednako interese svih glasača, sadržinu kolektivnog izbora određuje isključivo kao rezultat procedure. Nasuprot tome, deliberativna demokratija traži od građana da zakone, institucije i politike koje oni predlažu budu takvi da oni drugima budu prihvatljivi na osnovu razloga koji u međusobnoj argumentaciji iz perspektive postizanja opšteg dobra svi mogu da uvažavaju bez obzira na svoja moralna, religiozna ili filozofska stanovišta u pogledu kojih se kao članovi društva međusobno razlikuju. Razmatrajući pitanja od javnog značaja, prema deliberativnom shvatanju, građani i njihovi demokratski izabrani predstavnici moraju da se distanciraju od svojih ličnih i grupnih interesa da bi na nepristrasan način usvojili zakone, politike i institucije koji unapređuju interese svih građana. Očigledno je dakle da svi oni koji se angažuju u procesu deliberativne demokratije moraju da budu spremni da svoje preferencije i vrednosti u diskusiji kritički ispitaju i da ih ako treba i izmene. Kao građani koji se međusobno uvažavaju kao jednaki i slobodni, učesnici deliberacije moraju da budu spremni da sa uvažavanjem odmere razloge koji su ponudjeni od strane drugih. Dakle, stavovi od kojih su pošli mogu da budu različiti od stavova koje će na kraju prihvatiti kao rezultat deliberativnog procesa. Ova trajna osobina deliberativne demokratije je važna za razrešenje spora između proceduralista i konstitucionalista i možemo je nazvati *principom transformacije preferencija* nasuprot principu determinisanih preferencija koji je više u skladu sa agregativnim modelom gde preferencije i vrednosni stavovi glasača ostaju fiksni tokom političkog odlučivanja.

Čorsokak sadržan u pitanju da li prednost treba dati sadržini ili proceduri Gutmannova i Thompson razrešavaju tako što tvrde da u deliberativnoj proceduri postoji nešto što oni zovu „*dinamička interakcija*” između procedure i ishoda, odnosno načela koji određuju proceduru i načela koja predstavljaju sadržaj ustavnih odredbi: ni principi koji definišu proces deliberacije (a to su prema njihovom shvatanju, načela *reciprociteta*, *javnosti* i *odgovornosti*), a ni principi koji određuju supstantivna moralna ograničenja (a to su liberalna načela *jednakosti*, *slobode*, *pravičnih mogućnosti*) ne mogu da imaju presudan prioritet u deliberativnoj proceduri, ali, ako se simultano koriste mogu da vode raščišćavaju terena u deliberativnoj politici tako što prva tri načela regulišu proceduru, a druga tri sadržinu kao rezultat procedure.¹⁵ Kako ovu dinamičku interakciju principa treba shvatiti?

¹⁵ Ibid., p. 27.

Gutmannova i Thompson razmatraju većinsko pravilo koje je uvek bilo predmet spora između supstantivista i proceduralista. Prema njihovom shvatanju, većinsko pravilo kao procedura je opravdano samo zato jer počiva na supstantivnim vrednostima, a to su *politička jednakost i moralno poštovanje*; ove supstantivne vrednosti služe istovremeno i kao spoljašnje ograničenje sadržaja koji može da nastane kao rezultat većinskog odlučivanja. Prednost deliberativne demokratije je da ona nije ni čisto proceduralna niti čisto konstitucionalna već da predstavlja jednu mešavinu, odnosno, hibrid oba ta načela, a ta načela determinišu i uslove pod kojima se odvija deliberativni proces, ali i samu sadržinu nastalu primenom neke čiste procedure. Ono što je bitno je da treba uočiti da moralni argument uvek unapred prožima svaku deliberativnu politiku, i mada takva politika često ne uspeva da proizvede moralnu saglasnost, građani se nadaju da će na kraju moralnu saglasnost ipak postići inače se u deliberaciju nikada ne bi ni upuštali.¹⁶ Dakle, prema shvatanju Gutmannove i Thompsona, cilj deliberacije je da se oslanjanjem na naučno i empirijsko iskustvo kao i moralnu argumentaciju, nesaglasnost minimalizuje do krajnjih granica, a ako je to nemoguće onda ljude treba dovesti do toga da uvažavaju stanovište drugog, održavajući međusobno poštovanje i prilagođavajući se trenutnom rešenju do koga se ipak posle deliberacije moralo doći preko neke od raspoloživih agregativnih demokratskih procedura. Da vidimo sad na jednom primeru kako, prema ovim autorima, supstantivna i proceduralna razmatranja idu zajedno u deliberativnoj politici.

Zamislimo jednog novog direktora sistema zdravstvenog osiguranja koji je suočen sa naglim porastom troškova kod transplantacije organa. Pretpostavimo da taj direktor da bi rešio problem nasumično izabere pet građana sa državne liste porotnika da odluče o tome da li da se u državi povećaju porezi da bi se nastavilo sa programom transplantacije. Pošto je izabrao porotnike, direktor ih je zamolio da glasaju tako što će odbiti ili prihvatiti da se nastavi sa budžetskom podrškom transplantaciji organa. Pošto su njegove kolege podeljene oko toga kako da odgovore na ovo pitanje, a tako je podeljen i zakonodavni organ vlasti, odluka porotnika treba da bude odlučujuća.

Thompson i Gutmannova smatraju da su sva četiri izvora moralne nesaglasnosti prisutni i u ovom slučaju a to su: 1) *oskudica* (državni budžet je pod pritiskom), 2) *ograničeni altruizam* (građani države nisu altruisti), 3) *nepotpuno razumevanje problema* i 4) *sukobljene vrednosti* (neko može da smatra da je bolje imati veću platu koja bi sigurno došla iz budžeta od smanjenog rizika od preuranjene smrti). Većinsko glasanje se u ovom slučaju čini kao prirodni metod za donošenje odluke. To je tako jer, ne postoji poseban razlog da se samo jedna određena osoba pita zbog svog društvenog položaja ili stručnosti po pitanju moralne kazuistike.

¹⁶ Ibid., p. 346.

Međutim, odbrana većinskog pravila nije tako jednostavna ako ovaj slučaj donekle usložnimo dodajući detalje. Mada to u stvarnosti medicinske prakse nije tako, pretpostavimo da jedan porotnik smatra da presađivanje organa ne spasava život. Iz čistog svog neznanja taj porotnik smatra da je presađivanje organa bacanje para i glasa protiv budžetskog sponzorisanja prakse transplantacije. Drugi i treći porotnik mu se pridružuju zato što glasaju protiv sponzorstva transplantaciji i to čine iz drugih razloga: recimo da oni preferiraju veći prihod iz budžeta sada, od eliminacije malog rizika od prerane smrti u budućnosti. Njihove preferencije su protiv sponzorisanja transplantacije bez obzira na to koliko su takve operacije uspešne. Porotnici smatraju da je glasanje u skladu sa svojim preferencijama najdemokratskiji način da bi se došlo do odluke. Četvrti i peti porotnik smatraju da je za demokratski poredak pogrešno ako se ne dozvoli bilo kom građaninu da ima mogućnost medicinskom zbrinjavanju sve dok takvi troškovi nisu preterani. Takođe, četvrti porotnik nema jasne predstave ni o troškovima ni o efikasnosti transplantacije. Peti porotnik zna mnogo o slučajevima transplantacije, ali vrlo malo o shvatanjima svojih sugrađana. Na kraju se glasa, i predlog za sponzorisanje transplantacije biva odbačen većinom od 3 prema dva. Da li i sada pošto smo se upoznali sa pojedinostima imamo jake razloge da se povinujemo odluci većine kao i u prethodno opisanoj situaciji? Ako pretpostavimo da su transplantacije preterano skupe, a i neefikasne u spasavanju života, onda nam se čini da je odluka većine ispravna. Ali ako smatramo da je transplantacija veoma efikasna u spasavnu života i da se može priuštiti, onda nam se čini da odluka većine nije opravdana. Naše poverenje u odluku većine opada ukoliko se povećava stepen našeg uverenja da transplantacije ne koštaju puno i da su efikasne u spasavnu života. Šta nam sve ovo govori?

Prema Gutmannovoj i Thompsonu, obrnut odnos između dva pomenuta uverenja upućuje na to da većinski princip kao proceduralističko načelo ne može da legitimiše onaj rezultat glasanja gde su osnovne slobode i šanse (mogućnosti) dovedene u pitanje. U ovom slučaju, ukoliko bi se prekinulo sa državnim sponzorisanjem transplantacija, osnovne šanse mladih osoba koje će rano umreti su dovedene u pitanje, a to je osnovna liberalna moralna vrednost. Ako bi proceduralisti rekli da većinska odluka predstavlja narodnu volju pa je prema tome i legitimna, onda oni ne bi ni približno dovoljno rekli u pogledu opravdanja svoje odluke osobama koje će uskoro umreti. U tom slučaju pristalice čistog proceduralizma ne zadovoljavaju elementarne zahteve *reciprocity*: prema reciprocitetu građani jedni druge treba da vide kao moralne subjekte koji takođe imaju svoje duboke razloge, odnosno predmet rasprave nisu samo obične preferencije ili apstraktni interesi na koje se data odluka odnosi koje mogu biti predmet političkog cenkanja. Ako bi ugrožena mlada osoba rekla da je procedura o kojoj je reč suprotna principu da ljudi ne treba da pate od bolesti za koju ne snose krivicu i za čije lečenje je moguće odobriti sredstva iz budžeta, onda tu nije u pi-

tanju samo jedan od običnih interesa neke osobe koji treba ukalkulirati u proceduru, već duboko pitanje koje nalaže moralnu raspravu.

Problemi

Kad se uzme u obzir broj zemalja u kojima je deliberacija zakonima eksplicitno definisana i u skladu sa njima sprovedena, jasno je da aktualne instance praktične deliberacije o kojima se po naučnim i političkim krugovima govori treba pre shvatiti kao eksperimente. Osim u slučaju eksplicitnog definisanja procesa porotničkog odlučivanja u sudovima zemalja gde rezultat glasanja porote odlučuje o krivici optuženog, u najboljem slučaju, ideja deliberacije je na jedan posredan način prisutna u zahtevima ustava mnogih zemalja koji pozivaju na javnu raspravu pre donošenja zakona ili ustavne promene.

Što se vanpravne primene tiče, od kraja devedesetih godina prošlog veka u svetu je izvedeno više stotina deliberativnih anketa i izbora i najveći broj njih je korišćen u naučno-istraživačke i komercijalne svrhe što ne znači da nisu imali posrednog uticaja na realna društveno-politička pitanja i događaje.¹⁷ Usredsredimo se sada na nekoliko problema sa kojima se pristalica deliberativnog demokratiskog proces mora suočiti kako u teorijskom, tako i u njegovom praktičnom aspektu.¹⁸

(a) Problem reprezentativnosti uzorka

Na prikazanom zamišljenom primeru koji koriste Gutmannova i Thompson, relativno je lako odrediti problem i uputiti se ka njegovom rešavanju, jer je uzorak deliberativne ankete veoma mali i stipuliran je kao adekvatan. Međutim, postavlja se pitanje kako nasumično izabranu petorku iz datog primera i njihovu deliberaciju dovesti u vezu sa milionima, pa i stotinama miliona ljudi koji sačinjavaju izbornu telo savremenih političkih zajednica koje se suočavaju sa teškim kolektivnim izborima. Ovaj problem je veoma težak, i mnogi teoretičari politike, mada odobravaju početnu teorijsku plauzibilnost ideje deliberacije, smatraju da je u praktičnom pogledu ideja o deliberativnim demokratskim biralištima promašena stvar. Uprkos tome, neki autori smatraju da je deliberacija izvodiva čak i za kolektivne odluke na nacionalnom nivou. Džejms Fiš-

¹⁷ Videti o tome više u J. Fishkin, *Interview for Asahi Shimbun*, dostupno na: <http://ajw.asahi.com/article/views/opinion/AJ201202240067> (pristupljeno 1. VIII 2015) gde Fishkin govori o sedamdesetak deliberativnih anketa i izbora u kojima je on učestvovao ili organizovao, ili pak koje je u naučnoj periodici razmatrao i komentarisao.

¹⁸ Jedan od najoštrijih kritičara deliberativne demokratije je profesor Ian Shapiro sa univerziteta Yale u SAD. S tim u vezi vredi pogledati I poglavlje njegove studije *The State of Democratic Theory*, Princeton University Press, Princeton, 2003.

kin (James Fishkin) i Brus Akerman (Bruce Ackerman) u svojoj čuvenoj studiji *Dan deliberacije (Deliberation Day)*¹⁹ predlažu da se na taj dan, dve nedelje pre nacionalnih izbora, odredi statistički reprezentativni uzorak izbornog tela, i isti okupi zarad rasprave o relevantnom pitanju pod nadzorom stručnih lica i pod uslovima koji unapređuju fer diskusiju. Posle toga treba da se izvrši anketa o stavovima građana i uporede se sa aktualnim stavovima koje su imali pre deliberacije. Fishkin navodi svedočanstva o tome da su se u anketama uverenja građana posle deliberacije značajno promenila kako u pravcu njihovog približavanja tako i u pogledu poboljšanja njihove epistemičke validnosti što ga vodi zaključku da je deliberacija relevantna za postizanje valjanog demokratskog izbora.

(b) Praktično tehnički problemi

U pomenutoj studiji Fishkin i Ackerman predlažu takođe da se svakom građaninu dodeli po 150\$ za dolazak u obližnju školu ili prostorije lokalne samopuprave da bi učestvovao u deliberaciji. Prema njihovim procenama na kraju devedesetih godina prošlog veka, to bi koštalo državni budžet SAD oko 15 milijardi dolara godišnje ne računajući usputne troškove kao što su troškovi hotelskog smeštaja, troškovi oko televizijskog prenošenja procedure za čitavu zemlju, plaćanje stručnjaka i voditelja deliberativnih anketa i diskusija, itd. Jasno je već iz ovog pregleda da tako zamišljen proces deliberacije može da se sprovede samo u zemljama čija je budžet na zavidnom nivou i čija je organizaciona spremnost takva da se složenost postupka može efikasno sprovesti.

(c) Pitanje „polaganja računa” i odgovornosti

Ali, pretpostavimo da se i finansijski i organizacioni aspekt problema nekako može rešiti. Postavlja se ipak pitanje kome su odgovorni naučnici i stručnjaci koji vode deliberativni proces? Prema standardnoj predstavničkoj teoriji demokratije, predstavnici u parlamentu su odgovorni biračima-građanima koji mogu da ih opozovu ukoliko oni kao zastupnici njihovih interesa svoj posao ne rade kako valja. Sami građani treba da vrše procenu o tome jer, po pretpostavci *nedeliberativne* demokratije, oni kao autonomne osobe sami znaju najbolje šta je u njihovom interesu. Postavlja se pitanje kome su odgovorni rukovodioci deliberativnih diskusija i deliberativnih anketa pošto njihova ekspertiza nadilazi kompetentnost procene običnih građana o valjanosti njihovog rada? Takođe, svaka plauzibilnija teorija deliberativne demokratije morala bi da pokaže u kom smislu su deliberativne institucije manje podložne korupciji od onih postojećih posebno kada se imaju u vidu finansijski troškovi neophodni za efikasno i pravilno odvijanje deliberativne demokratske procedure.

¹⁹ B. Ackerman i J. Fishkin, *Deliberation Day*, Yale University Press, New Haven and London, 2004.

(d) Problem grupne polarizacije

Postoji još jedan problem deliberacije koji notorno usložnjava stvari. Naime, i Gutmannova i Thompson na nekim mestima u svojoj studiji ga uočavaju. Radi se o zapažanjima da nasuprot očekivanom poželjnom ishodu, deliberativni proces često vodi dubljim nesaglasnostima i konfliktu u poređenju sa stepenom nesaglasnosti zbog kojih se u deliberativnu proceduru uopšte i ušlo. Naime, duboka moralna pitanja mogu da podstaknu snažne emocionalne reakcije, a mogu i da privuku fanatike razne vrste sa jakim demagoškim sposobnostima. Izloženi takvim uticajima, članovi deliberativne grupe mogu u takvim situacijama da se priklone stavovima koji su ekstremniji od onih koji su po istom pitanju imali pre deliberacije. Na primer, grupa umerenih feministkinja posle diskusije postaje ekstremno profeministički orijentisana, ali i grupa belaca koji nisu bili skloni tome da pokažu svoje rasističke predrasude u stanju su da posle diskusije pokažu svoje negativne stavove prema, recimo, Afroamerikancima i da tako trajno postupaju. U teoriji deliberativne demokratije ovi fenomeni su imenovani problemom „grupne polarizacije”.²⁰

Nije nam cilj da u ovom radu odgovorimo na sve ove probleme i na taj način odbranimo ideju deliberativne demokratije. Mnoga ova pitanja su i dalje predmet teorijskih sporova. Da se podsetimo, cilj rasprave o delibraciji bio je da pokažemo kako se može skicirati put izlaska iz problema u poimanju ideje o ustavnoj demokratiji. Naše mišljenje je da je svako donošenje ustava politički proces koji u sebe mora da uključi deliberaciju. Ako izuzmemo istorijske situacije u kojima su donošeni oktroisani ustavi, svaki ustav je manje-više rezultat i agregativnog i deliberativnog aspekta demokratije. Ukoliko bi se oslanjali na uslove deliberacije o kojima pišu Gutmannova i Thompson, mogli bismo reći da u javnoj raspravi i tokom procedure donošenja ustava liberalna načela treba da budu moralni temelji za ograničenje interesa političkih elita i drugih zainteresovanih segmenata društva. Naime, opšte je poznato da ustav nije samo izraz društvenog dogovora u pogledu definisanja prostora slobode, on predstavlja i dogovor političkih elita u datom istorijskom trenutku u šta su uključeni i njihovi interesi. U izveznom smislu liberalna načela treba da posluže svrsi tzv. konstitucionalnih ograničenja u demokratskoj proceduri postizanja poželjnog ishoda. Ali ovo ne znači da se temeljna liberalna načela ne mogu prema potrebi modifikovati i prilagoditi sredini i narodu za koje se ustav i piše. Navođenje konkretnih primera u tom pogledu iziskuje rad sa novom temom: primena deliberacije u uslovima novog „ustavnog trenutka” u Republici Srbiji, a to može da bude predmet samo jedne nove studije.

²⁰ C. Sunstein, „The Law of Group Polarization” u J. Fishkin i P. Laslett (ur.), *Debating Deliberative Democracy*, Blackwell, Oxford, 2003

Literatura

- Ackerman, Bruce, and Fishkin, James, *Deliberation Day*, Yale University Press, New Haven and London, 2004.
- Ćirković, M. Milan, „Afera Darvin, 5 godina kasnije”, *Peščanik.net*, 11. IX 2009, dostupno na <http://pescanik.net/afera-darvin-5-godina-kasnije/> (pristupljeno 1. VIII 2015).
- Dal, Robert, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.
- Dokins, Ričard, *Zabluda o bogu*, Heliks, Smederevo, 2014.
- Dimitrijević, Nenad, „Kako čitati ustav?”, *Peščanik.net*, 29. II 2012, dostupno na: <http://pescanik.net/kako-citati-ustav/> (pristupljeno 1. VIII 2015).
- Dworkin, Ronald, *Suština ljudskih prava*, CID, Podgorica, 2001.
- Dworkin, Ronald, *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1996.
- Fishkin, James, *Interview for Asahi Shimbun*, dostupno na: <http://ajw.asahi.com/article/views/opinion/AJ201202240067> (pristupljeno 1. VIII 2015)
- Gutmann, Amy, i Thompson, Dennis, *Democracy and Disagreement*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1996.
- Sunstein, Cass, „The Law of Group Polarization” u Fishkin, James, i Laslett, Peter (ur.), *Debating Deliberative Democracy*, Blackwell, Oxford, 2003.
- Shapiro, Ian, *The State of Democratic Theory*, Princeton University Press, Princeton, 2003.
- Šmit, Karl, *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari*, izbor i predgovor Slobodan Samardžić, Filip Višnjić, Beograd, 2001.